

A burját nyelv etimológiai szótára című kutatási projekt szakmai beszámolója

A munkát a projekt vezető kutatójaként egyedül végeztem.

A projektet több nemzetközi konferencián mutattam be, így az *I. Koreai-Magyar-Mongol Mongolisztikai Konferencián*, 2013. július 3–4-én Budapesten, valamint a Szentpéterváron megrendezésre került *Mongolic Languages: History and Present* című konferencián, 2013. október 21–23-án. Ennek a konferenciának az anyaga folyóiratban is megjelent, l.

Kempf, Béla An etymological dictionary of the Buryat language. *Acta Linguistica Petropolitana* 11 (2015) 209–226.

2014 októberében a projektet bemutattam Göttingenben, a Symposium on Central Asian Sources and Research című konferencián is.

A projekt egy bemutakozó előadás keretében szintén ismertetésre került a mongolisztika jelenlegi központjának számító Belső-mongóliai Xöxxotban, 2016 decemberében.

A *burját nyelv etimológiai szótára* című kutatási projekt célja egy olyan összehasonlító adatbázis létrehozása volt, mely lehetővé teszi a mongol nyelvcsaládba tartozó burját nyelv szókészletének történeti, hangtani és alaktani vizsgálatát, feltárva az egyes szókészleti elemek eredetét, esetleges külső kapcsolatait, morfológiai struktúráját, ezzel hozzájárulva a mongol nyelvek történetének, illetve az altaji nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek közötti kapcsolatok jobb megértéséhez. A mongol nyelvek egymáshoz való közelsége miatt, a kutatás eredményei nemcsak a burját nyelv történetére vonatkozó tanulságokat hordoznak magukban, hanem felhasználhatók minden más történeti és mai mongol nyelv etimológiai és általában véve nyelvtörténeti kutatásaihoz.

A projekt első évében megvalósultak azok a tervezett munkatervi pontok, melyeket kutatási tervemben vállaltam. Így megtörtént (1) az etimologizálás során követett alapelvek és módszerek rögzítése, (2) az etimológiai szótár struktúrájának, és az etimológiai szócikkek alapjául szolgáló, a történeti és modern összehasonlító anyagot bemutató adatbázis rendszerének megtervezése, (3) a burját adatok átírására szolgáló átírási rendszer kidolgozása, (4) az egyes szavak történetének ábrázolását szolgáló források korpuszának, és azok bibliográfiai leírásának összeállítása, (5) az etimológiai szótárban feldolgozni kívánt lexikai elemek adatbázisának összeállítása.

Az adatbázis alapjául az 1973-ben megjelent akadémiai burját–orosz szótár anyaga szolgált. A szótár anyagából első körben egy több mint 19000 tételből álló címszó adatbázist hoztam létre, mindegyik címszót, és annak orosz nyelvű jelentését elhelyezve egy szócikk struktúrába, melynek révén a feldolgozott szavak etimológiai leírásai egységes rendszert alkotnak.

Ezt a címszó struktúrát úgy alkottam meg, hogy a burját szótárban szereplő lexikai elem cirill írásos alakját követi a kiejtést tükröző normalizált átírás, a szó szófaja, és a szótárban szereplő orosz nyelvű jelentés. A jelentést, ha lehetett egyéb szótárakból pontosítottam. Angol jelentés egyelőre nem szerepel az adatbázisban, publikálás előtt ez pótlásra kerül.

A fejrészt követik az illető szavak burját nyelvjárási adatai.

Ezután két adatsor következik. Közülük az első a történeti összehasonlító adatokat sorolja fel (HD), az illető források lejegyzésére használt írástípus alapján. A második adatsor (SD) a szinkron nyelvészeti összehasonlító anyagot tartalmazza, a vizsgált szavak irodalmi mongol és modern nyelvi megfelelőivel.

A következő adatsor az etimológiai rész, mely tartalmazza a vizsgált szó proto-mongol rekonstrukcióját (R), a burját szó külső vagy belső eredetét (O), amennyiben elvégezhető, a szó morfológia elemzését (M). A hangtani rész (Ph) egyelőre nem kellőképpen kidolgozott. A szócikkeket a szóra vonatkozó bibliográfiai hivatkozások (L) zárják.

A második év feladatául azt vállaltam, hogy megindulnak az etimológiai kutatások. E munkafázis elsődleges feladatát az összehasonlító anyag adatbázisának összeállítása képezte. Ez jelenti az illető szavak történeti adatainak felkutatását, és a lexikai elem közvetlen vagy közvetett megfelelőinek feltárását a többi modern mongol nyelvből.

Ennek megfelelően az első év előkészítő és alapozó tevékenységei után, a feldolgozni kívánt lexikai elemek adatbázisa alapján, megkezdődött az etimológiai adatbázis összehasonlító nyelvi anyaggal való feltöltése.

A kutatási időszak további része az "A" kezdetű burját szavak etimologizálásával telt. Ez valamivel több mint 1000 szócikket jelent.

Relevanciájuk és megfelelő dokumentáltságuk miatt ez a valóságban a burját lexikai elemek burját nyelvjárási, irodalmi mongol, irodalmi ojrát, halha és kalmük megfelelőinek feltüntetését jelenti, illetve az egyes burját szavak megfelelőinek felkutatását a közép-mongol nyelvemlékekben, a megfelelők hiányát is jelezve az adott nyelvben vagy nyelvállapotban.

A nyelvjárási adatok feltüntetése azokban az esetekben volt lehetséges, amikor a burját nyelvjárási szótár rendelkezett adatokkal. Utólag megállapítható, hogy ennek anyaga meglehetősen behatárolt, így például a nyugati burját nyelvjárási anyaga kivételes esetekben volt csak feltüntethető. Renделkezőnk ugyan több nyelvjárási leírásával és nyelvjárási szövegek kiadásával, azonban ezek anyaga nem rendszerezett, így beépítésük az adatbázisba a pályázati időszak alatt nem volt lehetséges.

A munkamódszer ábrázolására alább idézek a szótárból három szócikket:

аар [āg] | *n* | 'зап. язычок (у рыболовного крючка); зазубрина (острогу)' | 'English meaning'

D –;

HD MMU –; MMP –; MMC –; MMA –;

SD LM –; Khal. āg (Bold 2008: 2); Oyr. –; Klm. ag in *gaxūlin ag* 'der Widerhacken des Angelhakens'; Ord. –;

R *āg; | **O** ← T, cf. below | **M** – | **Ph** The long vowel of the Buryat word may mirror the original Turkic vowel |

Although the editors of the Etymological dictionary of the Mongolic languages reconstruct *aγaγ for this word, they quote a quite probable Turkic counterparts, in the forms *ay* 'силок, ловушка' and *av* 'сети, невод' (Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina 2015: 37), cf. Old Turkic āg 'net', more particularly hunting or fishing net (Clauson 1972: 75). In turn I do not find any semantic reason to separate this word from Old Turkic āg 'the space between the legs, crotch' (Clauson 1972: 75). It remains a question, what is the relation between the Turkic and Mongolic long vowel. The connection of this word with Hungarian āg 'branch' is very likely. A similar connection is probably valid also with Hungarian *akad* 'stick, to get stuck/caught (in), be suspended (on)' etc.

L (Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina 2015: 37)

аб ~ аба [ab ~ abä] | *n* | 'чары, волшебная сила; колдовство, волшебство, колдовской приём, магический способ; чары, очарование, обаяние'; 'магическая сила или способность, вера в наличие такой силы; магические приемы, колдовство шаманов' (Manžigeev 1978: 13) | 'English meaning'

D Khorī, Sanaga, Tsongol, Tunka *ab* (Gantogtox 2011: 32);

HD MMU *ab* (Srn VII:6b); MMP –; MMC –; MMA *hab* (IM 437); cf. MMA *habči* 'volšebnik' (IM 437).

SD LM *ab* 'witchcraft, sorcery, charms; temptation, allurements, enticement'; Khal. –; Oyr. *ab* 'sorcery, witchcraft; temptation allure, enticement'; Klm. *ab ~ aw^ā* 'Verhexung, Verführung';

R **hab*; | **O** Mongolic | **M** – | **Ph** Remarks on phonology | **S** Semantical category.

With a question mark Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina (2015: 32) reconstruct this word with an initial guttural as **γap*, which in view of the MMA data of Ibn Muhanna with an initial *h*- seems to be grounded. Although we do not have data from Old Turkic, cf. the Old Turkic hapax *abači* 'a boggy' (Clauson 1972: 6), certainly connected to the Mongolic word.

L Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina (2015: 32)

абари [abār'ï] | *n* | 'поведение, поступок, нрав, характер' | 'English meaning'

D –;

HD MMU (Zha 12, 13, 14, 30, 54; Jig 3, Xj 12a7, 16a6, 16b5, 17b7, 19a2, 20b2; Srn I: 8b, II: 5b, III: 2a, III: 3b, IV: 11a, IV 12a, V: 2a, VI: 6a, VI: 15a, VIII:8b, VIII: 15a; Tfn19:9; Xj 2a1, 3a5, 21a3, 26a2, 27a5, 19b4, 20b4, 20b5, 21a1, 24b7; Zha 40, 42) ~ *abir* (Tfn19:7); MMP –; MMC *aburi* (Mnt 164, 166, 246, 260; Hy 1:25a7, 2:09a1, 2:11a2, 2:25a5); MMA *aburi* (MA 94, 119, 315; Ras 203 A19, 203 C2);

SD LM *aburi* 'conduct, behavior; manners; character; disposition, temperament, temper'; Khal. *awir* 'viselkedés, magaviselet, magatartás; alkat, jellem'; Oyr. –; Klm. *āwr* 'Aussehen, äussere Gestalt; Wesen; Charakter';

R **aburi*; | **O** Mongolic | **M** – | **Ph** Remarks on phonology | **S** Semantical category.

As a Mongolic loan, the word appears in Manchu *aburi* 'злой, жестокий' (Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina 2015: 34). A similar semantical change is observable in the case of Mongolic **agasi* and **agasila*.

L (Sanžeev – Orlovskaja – Ševernina 2015: 34)

A munka során szembesültem azzal, hogy a munkálatokat gyakorlatilag teljesen a nulláról kellett kezdeni, hozzávetőlegesen sem állnak rendelkezésre olyan előmunkálatok, mint például a turkológia esetében, vagy amilyenek akár a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának összeállításakor rendelkezésre álltak. Furcsa mód, ebből a szempontból még a tunguzisztika is a mongolisztika előtt jár. A mongol nyelvelmékeknek nincs egységes kiadása, a legújabb kiadások beszerzése sok esetben ütközött akadályokba.

2015-ben jelent meg egy mongol etimológiai szótár első kötete Oroszországban. Ez csak mostanában jutott el hozzám. A javasolt etimológiákkal szembeni érvelésre gyakorlatilag csak ennek a munkának az esetében volt lehetőség. Az új szótár adatait elkezdtem beépíteni a szótárba, ez a munkálat folyamatos.

Munkám fontos eredményének tekintem, hogy a burját nyelv lexikai elemeit nem ad hoc módon vizsgáltam, hanem a burját szókincset egységes rendszerben igyekeztem bemutatni, alapot képezve egyrészt az adatbázisban szereplő további szavak etimologizálásához, másrészt további morfológiai illetve hangtani kutatások elvégzéséhez.

Az "A" szókezdőhöz tartozó szavak esetében, a rendelkezésre álló összehasonlító anyag idézésén kívül, készítettem egy proto-mongol rekonstrukciót, amelyből a mai burját nyelvállapot megmagyarázható. E rekonstrukciók későbbi összevetése az egyéb modern mongol nyelvek alapján feltételezhető alakokkal alátámasztják vagy árnyalhatják a rekonstrukciók helyességét. A mongol nyelvek egymáshoz való közelsége, és az előmunkálatok teljes hiánya miatt, a mongol nyelvek korábbi állapotainak rekonstruálásában jóval nagyobb szerep jut a belső rekonstrukciónak, mint pl. a turkológia esetében. Szintén emiatt a hangtani rekonstrukciók mélysége és lehetőségei is jóval behatároltabbak. Ezen a téren akkor várható előrelépés, ha a Magyarországon ma új lendületet kapott kitan nyelvi kutatások során egy olyan mongol nyelv anyagával bővül az összehasonlító anyag, mely jóval távolabb áll a mai mongol nyelvektől, mint bármely két másik mongol nyelv.

A munka egyik lényegi része és eredménye, hogy a szócikkekben kísérletet tettem az egyes szavak morfológiai elemzésére, ily módon lehetőséget teremtve egyrészt arra, hogy láthatóvá váljon, hogy egy bizonyos szótóbból hányféle továbbképzés jelenik meg a burjátban, másrészt arra is lehetőség nyílik, hogy könnyedén kereshető legyen egy-egy mongol képző összes előfordulása.

Értékes anyag gyűlt a mongol nyelvek szókincsének egyik különleges szeletének elemzéséhez. A határozószavak etimológiai vizsgálata egy olyan terület, melyben jelentős előrelépés érhető el. A határozószavakat az esetek többségében hangfestő vagy hangulatfestő és nominális eredetűnek tartják, azonban a pályázati időszak alatt összegyűlt anyag révén is megfigyelhető, hogy ezek töveikhez tipikusan deverbális képzők járulnak. Azokban az esetekben, amikor a határozószavak töveinek török párhuzamai

vannak, látható, hogy a török nyelvekben igei bázisokat találunk. Az ide tartozó etimológiák így fontos adalékot adnak a török-mongol nyelvi kapcsolatok vizsgálatához.

Nyilvánvaló volt, hogy az egyes burját szavak között bőven lesz olyan, melyeknek török párhuzama, vagy török eredete mutatható ki. Összehasonlító altajisztikai munkákból ezek többsége eddig is ismert volt. A kutatás során azonban kerültek elő olyan etimológiai párhuzamok, amelyek újdonságnak számítanak. Különlegessége miatt egyetlen példát emelnék ki. Tudott dolog volt, hogy a török az 'kevés' jelentésű szónak a mongolban van egy megfelelője, melynek irodalmi mongol alakja arai, jelentése 'kissé, kevésbé'. A látható hangtani eltérés ellenére (a török z-nek megfelelő mongol r egy szabályos hangmegfelelés, azonban a mongol szóvég nem tükrözi pontosan a török megfelelőt), a szót a biztos török-mongol megfelelések között tárgyalták. A kutatási projekt során találtam rá egy burját szóösszetételre, melynek alakja ar-sar, a halha mongolban ar-sar, melyben az összetétel első eleme pontos hangtani megfelelője a török szónak.

A z ~ r hangmegfelelés nemcsak a török és a mongol között figyelhető meg, hanem a török nyelvek egy bizonyos csoportjára is jellemző. A turkológiában bevett gyakorlat, hogy ezekben az esetekben a z-t tekintik eredetinek. A török eredetű burját xešig 'boldogság, jólét, áldás, ajándék' jelentésű szó etimológiai vizsgálata közben sikerült rámutatni, hogy annak töve egy olyan hangulatfestő tö, amely körkörös mozdulatot ír le. Más nyelvekben is megfigyelhető, hogy a hasonló tövekben szerepel egy gutturális mássalhangzó és egy r. A magyarban ez megfigyelhető a kerek, karika, kör, gördül stb. szavakban, de a latin circo is jó példája a jelenségnek. Ez a burját etimológiai esettanulmány rámutatott arra, hogy legalább is az esetek egy részében nem tartható tovább az az elképzelés, hogy mindenképpen egy eredeti z-vel kell számolni.

Sikerült olyan török-mongol kapcsolatot is kimutatni, mely valószínűleg csak valamely szibériai török nyelv és a burját között zajlott. Erre lehet jó példa a burját alba sarba hüxe kifejezés, melynek jelentése 'грозная и широкая секира'. Ebben a kifejezésben, mely más mongol nyelvből nem adatolható, mind az alba, mind a sarba szónak sikerült a török megfelelőit kimutatni, l. az ötörök alp 'tough, resistant, hard to overcome' és a szintén ötörök sarb 'difficult' szavakat.

Míg a kutatási tervben elképzelhetőnek tartottam az eredmények papíralapú publikálását, ma már ezt csakis egy online, szerkeszthető és bővíthető adatbázis formájában tartom lehetségesnek.

A projekt eredményeként elkészült nyers adatbázis, mely tükrözi a burját nyelv szóincsét és az "A" szókezdő szavak elemzése mellett elkészült két kötött morfémátár, mely nagyban segítette illetve a továbbiakban segíti az etimológiák kidolgozását. Az egyik ezek közül az irodalmi mongol szuffixumokat sorolja fel, és mutatja be példákkal illusztrálva funkciójukat, míg a másik a szóképző elemek burját alakjait tartalmazza, és elemzi.

Nem meglepő módon az 1973-as burját-orsz szótárból szinte teljesen hiányzik a vallási élet terminológiája. E hiányt az újabb burját-orsz szótár sem orvosolta, így a burját szóincsnek ez a része az etimológiai szótárban sem jelenik meg kellő hangsúllyal, annak ellenére, hogy ez a terminológia etimológiai szempontból igen fontos, mivel a vallási szakszavak többsége jövevényező a tibetiből vagy a szanszkritből.

Témájából és műfajából fakadóan a kutatás természetesen nem oldhatta meg az altaji nyelvek rokonságának alapkérdését, azonban több esetben is sikerült gazdagítani, a török-mongol kapcsolatok vizsgálatában felhasználható összehasonlító anyagot. A legfontosabb azonban, hogy a projekt alapot teremtett a mongol nyelvek történetének vizsgálatához, és a szótárból kiragadott esettanulmányok bemutatásához. Így a mongolisztika által felhasználható eszköztár közelebb jut a turkológia és tunguzisztikai eszközeihez, és ezzel az összehasonlító altajisztika területén végzett kutatások is megalapozottabbak lehetnek.

A kutatási tervben szerepelt több burjátiai tanulmányút, azonban ezeket egészségügyi okok miatt, illetve már a tervezés során felmerült túlzott adminisztrációs követelmények miatt végül nem tudtam elvállalni.

A pályázati időszak alatt számos esetben jelentett gondot, hogy a szakirodalom beszerzése, ugyanis az egyetemi könyvtárt ellátó könyvkereskedők nincsenek felkészülve az "egzotikusabb" helyekről történő vásárlásokra, a könyvvásárlás viszont csak rajtuk keresztül volt bonyolítható. Hasonló okok miatt nem sikerült alapvető szoftvereket sem megvásárolni.

A kutatási tervben szereplő költségvetéstől való eltéréseket engedélyeztettem, és azokat jóváhagyattam, ami a pályázati rendszerben nyomon követhető.